

ՀՏԴ 940(479.243)

Պատմություն

ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ. ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՅՈՒԴԱՐՁԻ ԵՏՆԱԽՈՐԺ

ՆՆՈՒԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր. Գյուլիստանի պայմանագիր, Ղարաբաղ, Եփրեմ կաթողիկոս, պարսկական կառավարություն, Ռուսաստան, Էջմիածին, Շուշի, Ա. Երմոլով, Ներսես Աշտարակեցի, Մելիք-Վանի Աթաբեկյան, պարտք, նամակ

Key words: Treaty of Gulistan, Karabakh, Catholicos Ephrem, Persian Government, Russia, Ejmiadzin, Shoushi, A. Yermolov, Nerses Ashtaraketsi, Melik-Vani Atabekyan, duty, letter.

Ключевые слова: Гюлистанский договор, Карабах, католикос Ефрем, персидское правительство, Россия, Эчмиадзин, Шуши, А. Ермолов, Нерсес Аштаракети, Мелик-Вани Атабекян, долг, письмо.

N. Baghdasaryan

Catholicos Ephrem in Karabakh: Background in the Historical Fervor of the Time

At the period under consideration the province of Karabakh had been a part of the Russian Empire. The article covered the circumstances of the visit of Artsakh by Catholicos Ephrem 1821-1823 which had raised a big clamour. The reaction of the Tsarist Regime on the Catholicos' ambassador duties, leaving aside the political reasons, evidenced that Karabakh was considered as one of the profitable colonies of Tsarist Russia. Russia did not want to share the profit gained from Karabakh with any other power, especially with Persia.

Н. Багдасарян

Католикос Ефрем в Карабахе: в контексте исторических реалий данного периода

В исследуемый период времени провинция Карабах находилась в составе Российской империи. В статье представлены обстоятельства, в результате которых посещение Карабаха католикосом Ефремом в 1821-1823 гг. привело к большому политическому шуму. Реакция царского правительства на миссию католикоса, кроме политических причин, свидетельствует о том, что Карабах считался одной из прибыльных колоний. Прибыль, получаемую с Карабаха, Россия не желала делить ни с какой державой, тем более с Персией.

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի գավառը գտնվել է ռուսական կայսրության կազմում: Հոդվածում ներկայացվել են այն հանգամանքները, որոնց հետևանքով 1821-1823 թթ. Եփրեմ կաթողիկոսի այցելությունը Ղարաբաղ քաղաքական մեծ աղմուկ առաջացրեց: Պատմաշրջանի ետնախորքային մի շարք հարցերի բացահայտման գործում առաքելության ուսումնասիրությունը կարևորվում է: Կաթողիկոսի նվիրականության շուրջ ծավալված ցարական կառավարության արձագանքը, բացի քաղաքական պատճառներից, փաստում է այն իրողությունը, որ Ղարաբաղը համարվում էր ցարական Ռուսաստանի եկամտաբեր գաղութներից մեկը: Ղարաբաղից ստացվող շահույթը Ռուսաստանը չէր գանկանում բաժին հանել ոչ մի այլ տերության, առավել ևս՝ Պարսկաստանին:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանդում կնքված ռուս-պարսկական պայմանագիրը նշանավորում է ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակը պարսկականի նկատմամբ¹: Պայմանագրով արևելյան Հայաստանի պարսկահպատակ տարածքներից Ղարաբաղն անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

Գյուլիստանի պայմանագրին հաջորդած պատմական ժամանակաշրջանը Ղարաբաղի համար նշանավորվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղությամբ: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով առաջացած սովին, արտագաղթին, տնտեսական կյանքի անկմանը հաջորդում է Ղարաբաղի շենացման ժամանակաշրջանը: Որոշակիորեն պաշտպանված լինելով ռուսական զենքով և օրենսդրությամբ՝ երկրամասը վերածվել էր հանգիստ և ապահով անկյունի: Ուստի պատահական չէ, որ 1821 թ. վերջին, Էջմիածնի հայոց կաթողիկոս Եփրեմը, հալածված պարսկական կառավարության կողմից, անցավ Ռուսաստանի այսրկովկասյան տարածքները՝ մասնավորապես Ղարաբաղի գավառ: Նրան այդ քայլին էին մղել Էջմիածնի աթոռի տնտեսական ծանր վիճակը և Երևանի սարդարի կողմից կաթողիկոսին հասցվող բարոյական թնաճնշումները²: Էջմիածնի աթոռի պարտքը Երևանի սարդարի նախնու ջանքերի շնորհիվ կազմում էր 320000 ռուբ.

¹Մարտիրոսյան Հ., Ինչ է արել Կովկասի համար Ռուսաստանը Ռոմանովների գահակալության ներքո, Թիֆլիս, 1913, էջ 6, Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 204:

²Փափազյան Հ., Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. բողոքագիրը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 13, Երևան, 1980, էջ 268:

Եփրեմի Ղարաբաղում գտնվելը՝ առաջին հայագրից անվնաս այդ առաքելությունը, քաղաքական մեծ վիճաբանությունների և քննարկումների տեղիք տվեց: 1822 թ. հունվարի վերջերին Դադաստանից վերադարձած Ա. Երմոլովն իր անբավականությունը հայտնեց Ներսես Աշտարակեցուն՝ Եփրեմի՝ ռուսական սահմաններում գտնվելու առիթով: Նա գտնում էր, որ այդ քայլը պարսիկների կողմից կօգտագործվեր որպես պատերազմի առիթ: Չնայած Ներսես Աշտարակեցու այն փաստարկին, որ կաթողիկոսին վերադարձնել կնշանակի նրան մատնել սարդարի ձեռքը, Երմոլովը, այնուամենայնիվ, պնդեց, որ կաթողիկոսը անմիջապես դուրս գա ռուսական սահմանից: Երմոլովն իր հակադրամադրվածությունն արտահայտեց Եփրեմ կաթողիկոսին 1822թ. հունվարի 30-ին գրած նամակում: Նամակում Երմոլովը գրում էր, որ շատ է ցավում, որ վեհափառ ռուսական սահման է մտել առանց կանխապես զգուշացնելու ռուսական կառավարությանը, ինչի հետևանքով նրան արժանապատիվ ընդունելություն չի ցուցաբերել, նա իր ափսոսանքն է հայտնում նաև, որ չնայած կաթողիկոսի նկատմամբ ունեցած իր խորին հարգանքին՝ չի կարող թույլատրել կաթողիկոսի հետագա հանգրվանումը Ղարաբաղում և խնդրում է շուտափույթ վերադառնալ իր աթոռը: Նամակը Երմոլովն ամփոփում է հետևյալ տողերով. «Իմ կարծիքով, դա ամենալավ միջոցն է, որը կասկածամիտ պարսկական կառավարությունը կհետաքննի բոլոր կասկածները ձեր՝ այս ներկրում գտնվելու մասին. դրանով դուք էլ նրանց կողմից հավատարմություն կստանաք և դրանով կբարելավվեք ձեր կողմից կառավարվող աթոռի ճնշված դրությունը»¹:

Պարսկական կողմի հետ հարաբերությունները չփչացնելու մտահոգությունից զատ՝ ցարական կառավարությունը չէր կարող հանգիստ վերաբերվել նվիրակության արդյունքում առաջացած ոչ փոքր գումարն իր տիրապետության տակ գտնվող ներկրամասից դուրս բերելու և պարսիկ խանին վճարելու հանգամանքին: Ասվածն ապացուցում է Ա. Երմոլովի (1822 թ. մարտի 12)՝ կոմս Կ. Նեսելրոդեին գրած նամակը. «Միևնույն ժամանակ նա այստեղ փող է ժողովում պարսից անյազուրիներ կշտացնելու համար և այս բանում իրենան օգնում է պարսից բարեկամ Ղարաբաղի խանը, որն որիւր կողմից չի համարձակուիլ նոցա աշկարայ ընծայաբերութիւններ անելու»²: Փաստորեն, նամակի ետնախորքը քննելով՝ պարզվում է ցարական կառավարության գլխավոր մտահոգությունը՝ Ղարաբաղում ժողովված գումարի դուրս հանումը, ինչը հակառակ դեպքում կարող էր գանձվել ցարական գանձարանի օգտին:

1822թ. փետրվարի 13-ին Եփրեմ կաթողիկոսը Շուշիից Երմոլովին հղում է պատասխան նամակը: Նամակում կաթողիկոսը հայտնում է, որ ինքը պարզապես ստիպված էր գալ Ղարաբաղ. «... նա պարտադրուեցայ իմ վերջին յոյսը դնել կայսեր գահոյից ողորմածութեան վրայ և այդ պատճառով ստիպուած էի դիմել Ղարաբաղում նորա բարեբար հովանաւորութեանը, որպէս զի ապա գալով ձեզ մօտ՝ ձեր Աստուծոյ պարգևած իմաստութիւնից խորհուրդ ստանայի ինձ և Էջմիածնի Աթոռը ապահովացնելու մասին»³:

Նամակի վերջում կաթողիկոսը խնդրում է կամ իր մոտ ուղարկել Ներսես արքեպիսկոպոսին, կամ էլ թույլ տալ, որ ինքը գնա նրա մոտ⁴: 1822թ. մարտի 24-ին պատասխանելով Եփրեմի նամակին՝ Երմոլովը դարձյալ պնդում է կաթողիկոսի վերադառնալը, մինչև անգամ, եթե վերջինս հրաժարվեր պատրիարքական աստիճանից: Դա ռուսական կողմից կընդունվեր այն դեպքում, երբ կաթողիկոսը վերադառնար Էջմիածին հրաժարվել կաթողիկոսությունից, իր փոխարեն նշանակեր իր ժամանակավոր հաջորդին. «Այն ժամանակ ձեր հանգստության համար տեղընտրելը, եթե մինչև անգամ այս ներկրում լինէր այդ վայրը, այլ ևս չէ կարող պարսից տէրութեանը կասկածների մեջմտցնել և ուրեմն չի վնասիլ ներկու տէրութեանց բարի համաձայնութեանը»: Ինչ վերաբերում է Ներսես Աշտարակեցու Ղարաբաղ գալու հանգամանքին, ապա Երմոլովը գրում է, Ներսեսն ինքնուրույն է իր կամքի արտահայտման մեջ և ինքը չի կարող կամ արգելել և կամ էլ թույլատրել նրա գալուստը Ղարաբաղ⁵:

Կաթողիկոսի առաքելության ուսումնասիրությունը կարևորվում է մեկ այլ դիտանկյունից: Կաթողիկոսական թափորում գտնվող Մեսրոպ Թադիսայանի գրի առած ճամփորդական նոթերը տեղեկություններ են հաղորդում Ղարաբաղի տնտեսական ներուժի և Արցախի նրկելիների ու մելիքների հեղինակության և բարձրաշխարհիկ դիրքի մասին: Դա է վկայում նաև Եփրեմի հետ տնտեսկցելու համար Շուշի ժամանած և Թառումյանների ջերմ հյուրասիրությունը վայելած Ներսես Աշտարակեցու նամակը (թվագրված է 1822 թ. հունիսի 15)՝ ուղղված թիֆլիսաբնակ իշխան Ռոստոմ Գրիգորյանին. «... ի բարձունս նրկնից աստ ի գլուխ բարձրաբերձ լիրքն Շուշուաց եւ վայիլմնք ի բարւե

¹ Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. II (1814-1830), Ереван, 1978, с. 99.

² Երիցեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

³ Երիցեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴ Նույնտեղում, էջ 196:

⁵ Նույնտեղում, էջ 198:

վաղիսի սիրելիաց մերոյ և բազմափորձ հարազատից յարգոյ ազնուականացն Թառումնանց օրհնելու զձեզ և զպարծանքդ ազգի և հայրենաց ամենայն Ղարաբաղու»¹: Ներսես Աշտարակեցին այն պահին էր գտնվել Թառումյանների տանը, երբ մահամերձ Մարկոս Թառումյանը Էջմիածնի պարտը՝ 4000 ոսկու մուրհակը, հանձնել էր Եփրեմ կաթողիկոսին²: Մերոյ Թաղիադյանցը իբրև ականատեսն նկարագրում է նաև թե՛ որքան «հոգևեղ» էին դարաբաղցիները, թե՛ ինչպես էին նրանք մեծարում իրենց հոգևոր Տիրոջը Եփրեմին «տակաւին քառապատիկ աւելի պատիւ եղին Մեծին Ներսեսի», Ներսեսի առջև խոնարհվել էին իշխան Մադաթովը և անգամ Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանը³:

Նորից անդրադառնալով Ներսես Աշտարակեցու ժամանման բուն շարժառիթին, նշենք, որ 1828թ. հունիսի սկզբին Վելյամինովը կրկին նամակ է ուղարկում Ներսեսին: Նամակում նա գրում է, որ Երմոլովը տեսնում է, որ պատրիարք Եփրեմը խուսափում է կատարելու իր բարեկամական խորհուրդը՝ Էջմիածին վերադառնալու մասին: Նա խնդրում է Աշտարակեցուն, որպեսզի վերջինս Եփրեմին տեղեկացնի, որ թուսական կայսրությունը այլևս չի կարող նրան իր սահմաններում պահել կաթողիկոսական կոչմամբ, այլ կարող է ճանաչել նրան իբրև սոսկ վարդապետի, այդ դեպքում միայն թույլ տալով բնակվել նրան այնտեղ, որտեղ կկամենա:

Այս նամակին Ներսես Աշտարակեցին պատասխանում է 1822թ. հունիսի 25-ին: Նամակում կաթողիկոսը հայտնում է, որ Եփրեմ կաթողիկոսը ծնության պատճառով կաթողիկոսական աթոռից հրաժարվելու ցանկություն ունեցել է դեռ մի քանի տարի առաջ, իսկ հունիսի 20-ին «նա պատրաստ է զգրութիւն առ ամենայն ազգն Հայոց վասն այնպիսի ինքնայոժար կամօք հրաժարանաց իրոց, յավարտ որոցունի ելանել և ինքն աստի Ղարաբաղու և գնալ յԵլիսավէտօպոլ»⁴:

Եփրեմ կաթողիկոսը հրաժարականից հետո իր կաթողիկոսական թափոքով շարժվեց դեպի Գանձասար և սկսեց սպասել Երմոլովի կարգադրությանը: Այս մասին Ներսես արքեպիսկոպոսը 1822թ. հուլիսի 12-ին Շուշիից գրել է, որ «գաւորն 15 կամ 20, ըստորոյ և նա մնալ ի Կնսապատ գեղջ, հեռանալով ի գիծային օդոյ և տեղոյ ամրոցին Շուշուաց, սպասէ բարեվախճան տնօրէութեանց Նորին Բարձր Գերագանցութեան գլխաւոր կառավարչի Ալեկսէ Պետրովիչ Երմոլովի»⁵:

Շուշիից Եփրեմ և Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսները մեկնել են Ջրաբերդ, որտեղ հյուրընկալվել են Մելիք-Վանի Աթաբեկյանի տանը: Այս մասին թափոքում գտնվող վարդապետ Հովսեփ Տեր-Մարտիկյանը կուսապատից Աղաբեկ և Ավագ Քալանթարյաններին ուղղված նամակում 1822 թ. հուլիսի 21-ին գրել է. «Հանդերձ գլխովմերով կամք ողջութեամբ ամենեքեանքս ի տան օրհնեալ ազնիւ մէլիք Իվանու ամենայն կերպիւ պատուով»⁶: Մելիք-Վանիի հյուրասիրությունը վայելելու և նրա հոգրության ու հոշակի մասին իր հերթին Մ. Թաղիադյանը գրել է. «Ընդ ճանապարհ լեռնային և անտառախիտ՝ թրթնջակ և ողինուտելով՝ զի գարուն էր, հասար ի Ծիրանաքար, զոր հասարակօրէն Մէլիք Վանոյ գիւղ ասէին, ի գաւառին Խաչենոյ, և իջաք ի տան նորունիսկՄէլիք Վանոյ, առն բարեպաշտի և երկիւղածի յԱստուծոյ, բայց և հօրին ի պատերազմի: Լոկ անուն սորա դողացուցանէր զըջակայ ազգս, մինչև անգամ և զլեռնականս Կովկասու: Երկիր նորա առատ էր հացի և մեղերք. երկվարք նորա ընտիրք, և բնակիչք ամենայն Հայք հօրք և տիրասէրք յոյժ»⁷:

Հետագայում իր նրախտագիտությունը Եփրեմ կաթողիկոսն արտահայտել է 1824 թ. դեկտեմբերի 14-ին Հաղպատից Մելիք-Վանուն ուղարկած օրհնագրի մեջ. «Մեք պարտաւորեալ ի գերապատիկ սիրոյ և բարեպաշտութեանց ձերոց՝ զորոց առաք զչափ բաւականապէս ի լինել մեր ընդ օրհնեալ յարկաւ ձերով հանդերձ ընդ մեզ եղելովք...»⁸:

Կաթողիկոսների հերթական հանգրվանը Գյուլիստանն էր, որտեղից 1822 թ. օգոստոսի 9-ին Հովակիմ Լազարյանին գրված նամակում Ներսես կաթողիկոսը նշում է, որ գտնվում է «...ի կալուած քաջաբազուկ իշխանագն մելիք Հովսեփեանց եւ մելիք Բեգլարեանց»⁹: Նախկին մելիքական տանը մեծապատիվ հյուրերին ցույց տված բարձրակարգ ընդունելության մասին Մ. Թաղիադյանը գրել է. «ՏունմէլիքՅովսէփայ անկանէր ի միջավայր քառառաջ ճանապարհին, ընդ որ երթնելս առնէին կարաւանք ի Տփղեաց յԱրցախ, և ի Հայոց յԱղուանս: Անմարթ էր ումեք անցանել առանց սեղանոյ հիւրասէր տան այսմիկ, առօրին երկու եզինք և չորս կամ հինգ ոչխարք գենուին անդ՝ ի կերակուր

¹ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 558:

² Թաղիադեանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. առաջին, Կալկաթա, 1847, էջ 325:

³ Նույն տեղում, էջ 327:

⁴ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2000, էջ 43:

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 126, թ. 1:

⁶ Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 82:

⁷ Թաղիադյան Մ., Գրական ժառանգություն, հ. 9, Երևան, 1975, էջ 163:

⁸ Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 82:

⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 13, վավ. 192, էջ 1:

անցաւորաց, բաց ի ձկանց և յորսոց անտի՝ գորս յաջողակք ի ժողովրդոցն անդադար կրէին ի ներքս»¹: Ղարաբաղում նրանց ցուցաբերած ջերմ ընդունելության օրինակները, որոնք նկարագրված են Մ. Թադիադյանցի ճամփորդական նոթերում, վկայում են, որ արցախահայությունը, անկախ ցարական կառավարության վերաբերմունքից, մշտապես հոգատարությամբ և պատկառանքով է վերաբերվել իր հոգևոր հովիւապետներին:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ 1821-1823 թթ. Եփրեմ կաթողիկոսի այցելությունը Ղարաբաղ, բացի քաղաքական մեծ աղմուկից, իրականում ոչ մի հետևանք չունեցավ: Ակամա քաղաքական աշխույժ անցուդարձում հայտնված Ղարաբաղի այս ժամանակաշրջանի պատմության բացահայտման գործում այդ առաքելության ուսումնասիրությունը մեծապես կարևորվում է: Կաթողիկոսի նվիրակության շուրջ ծավալված ցարական կառավարության հիվանդագին արձագանքը, բացի քաղաքական պատճառներից, կրկին փաստում է այն իրողությունը, որ Ղարաբաղը համարվում էր ցարական Ռուսաստանի եկամտաբեր գաղութներից մեկը: Նրանից ստացվող շահույթը Ռուսաստանը չէր ցանկանում բաժին հանել ոչ մի այլ տերության, առավել ևս՝ Պարսկաստանին: Վերոնշյալ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից հայտնի է դառնում նաև, որ Ղարաբաղի ներտնտեսական հարաբերություններն ապրում էին վերընձյուղման և շենացման շրջան: Ղարաբաղի նախկին մելիքների մոտ կաթողիկոսների մասին պատմող դրվագները փաստում են. չնայած ցարական իշխանությունների կողմից մելիքական կարգին և մելիքների ինքնուրույնությանը վերջ տալու ձեռնարկումներին՝ չգրված օրենքով նրանք շարունակում էին մնալ իրենց կալվածքների ինքնիշխան տերը՝ հոգալով հպատակների բարեկեցության մասին:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Նելլի Բադյասարյան - պ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ պատմության ամբիոն
E-mail: nelliohanjanyan@yandex.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ., Վ.Ավանեսյանը:

¹ Թադիադյան Մ., Գրական ժառանգություն, հ. 9, էջ 165: